

ADALÉKOK SZITOKSZÓVÁ VÁLT BETEGSÉGNEVEINK KUTATÁSÁHOZ

GALGÓCZI LÁSZLÓ

1. „A szitoknak, átoknak, káromkodásnak története több tudományzakot is érdekelhet: a nyelvtörténetet, a vallástörténetet, a büntetőjog történetét és a történeti néprajzot” — hangoztatta MÉSZÖLY GEDEON (NNyv. IV, 94) századunk negyvenes éveiben, mégis — mint valamivel korábban TOLNAI VILMOS (MsgNr. III. 408) írta — „Gyűjtésükkel és magyarázatukkal érthető okokból nagyon keveset foglalkoztak” (az én kiemelésem — G. L.).

A szitkozódások: átkozódások, káromkodások, szidalmak vizsgálata nyelvtudományunk elhanyagolt területe, részletes, monografikus feldolgozása még nem történt meg. Az igény természetesen megvan rá (I. BENKŐ LORÁND: A társadalom anyagi és szellemi műveltsége a szókincs történeti vizsgálata tükrében. ÁNyT. VIII. 11—27), a szitkozódások vizsgálatának lehetőségére és fontosságára történt utalás (O. NAGY GÁBOR: Abriss einer funktionellen Semantik 68—70), az egyes szavakra vonatkozó etimológiák többé-kevésbé rendelkezésre állnak (I. TESZ.), századunk fordulója körül össze is gyűjtötték a magyar szitkozódások egy részét (Nyr., MNy., Ethn., valamint az NyF. nyelvjárási tanulmányai), ma is vannak adatközlések (MNy. LXV, 86—7; LXXVII, 119—24. 241—6; LXXXII, 252—4), de a szitokszók csoportjának átfogó történeti vizsgálatához ez kevés.

Hasonló a helyzet — tudomásom szerint — határainkon túl is. A szitkozódások különböző szempontú néprajzi és/vagy nyelvészeti vizsgálatok előterébe kerültek, de történeti feldolgozásukra nem vállalkozott még senki.

2. Szitokszónak nevezzük azokat a durva, átkozódó, káromló, szidalmazó szavakat és kifejezéseket, amelyek indulatos beszédhelyzetben elhomályosult jelentéssel érzelmkifejező funkcióban társadalmi érvénnyel használatosak; amelyek a beszédben a szitkozódások legfontosabb elemeként vagy mondatszóként töltik be az említett szerepet.

A gazdagnak mondható szócsoporthoz egy területének, a betegségnevekből alakult szitokszók csoportjának monografikus feldolgozása során a vizsgálatba bevont betegségnevek: a *fene*, a *franc*, a *frász*, a *guta*, a *görcs*, az *íz*, a *kórság*, a *nehézség*, a *nyavalya*, a *rosseb*, a *rossz*, a *súly* és a *tályog* teljes történeti alak- és jelentésfejlődését kell áttekintenünk, különös figyelemmel a szitokszóvá válás folyamatára. A vizsgálat elsősorban az állományi szintre irányul, de a kutatási terület elhanyagoltsága miatt nem kerülhet el a szitokszókat tartalmazó érzelmkifejező mondatok, a szitkozódások vizsgálata sem. Így két kérdéskör vár tisztázásra:

A) A szitkozódások mivoltának, típusainak, funkciójának és nyelvi sajátosságainak feltárása;

B) A szitokszóvá válás folyamatának és okainak feltárása: hogyan, milyen körülmények között és mikor történt meg a vizsgált szócsoporthoz tagjainak jelentéshomályosulása, s ennek következtében/ezzel együtt szitokszóvá válása.

3. A vizsgálat anyagának körülhatárolásakor figyelembe kell venni, hogy szitkozódásaink „egy része állandósult szókapcsolat, más része a nyelvalkító fantázia pillanatnyi improvizációja” (NéprLex. III. 81), „részben alakilag közelállnak a szólásokhoz, részben lélektanilag és stilisztikailag is, mert a hirtelen való felindulás a képzeletnek nagy részt enged a nyelvalkító fantázia működésében” (MsgNr. III. 408). A szitkozódásoknak a szólásokkal való rokonságát elveti O. NAGY GÁBOR (Mi a szólás? 4), s a teljes szemantikai egységet alkotó állandó szókapcsolat voltukat hangsúlyozza. Másutt — a frazeológiai egységekről szólva — megállapítja, hogy a szitkozódások a nyelvi klisék közé tartoznak az üdvözlésekkel, az udvariassági formulákkal stb. együtt. Ezek közös jellemzője, hogy előregyártott elemekként, készen bukkannak fel tudatunkban (l. Abriss einer funktionellen Semantik 85).

A nyelvi klisékhez sorolt üdvözlések, udvariassági formulák, jókívánságok, káromkodások és átkozódások az áldással, az esküvel és az imával együtt a varázsigével mutatnak rokonságot, s a szómágia körébe vonhatók. A szitkozódások egy része tartalmilag és formailag is az átokkal hozható kapcsolatba, legalábbis ami eredetüket illeti; kezdeteik a ráolvasásokhoz kapcsolódnak. Ma már azonban a klisékhez sorolt területek „a mindennapi nyelvhasználat sztereotip formulái... Bizonyos beszédhelyzetekben elvileg mindenki használja őket, de semmiképp sem mágikus funkcióban”. (Pócs ÉVA: A magyar ráolvasások 12)

Az előbbieken alapján vizsgálati anyagként a szitkozódások azon csoportját vehetjük csak figyelembe, amelyek sztereotip formulák, vagyis amelyek többé-kevésbé változatlan formában, társadalmi érvénnyel hosszú idő óta használatosak indulatos beszédhelyzetben, s ki kell rekesztenünk a mágikus funkciójú, valamint az improvizatív jellegű szitkozódásokat.

4. Az így nyert vizsgálati anyagot azonban tovább szűkíthetjük, hisz a szitkozódás fogalmába soroltuk az egyes funkcionálisan különböző formákat: az átkozódást, a káromkodást és a szidalmat. A betegségnevet tartalmazó szitkozódások tipikusan az átkozódások közé tartoznak, eredetükben rontóigék. A betegségnevet tartalmazó átkozódások közül is csak azokat vehetjük figyelembe, amelyekben a betegségnév eredeti jelentése elhomályosult, vagy elhomályosulóban van. Ennek alapján csoportosíthatók:

A) Az első csoportba azok a szitokszóvá vált betegségnevek sorolhatók, amelyeknek betegségnévi jelentése a köznyelvben elhomályosult, s ma már csak szitokszóként használatosak. Két alcsoportjuk van:

a) Az eredetileg fekélyes (bőr) betegséget jelölő *fene, franc, iz, rosseb, süly*;

b) Az eredetileg 'epilepszia' jelentésű betegségnevek: *frász, nyavalya(törés), nehézség, kórság, rosz*.

B) Szitokszóvá vált betegségneveink második csoportjába azok a szavak tartoznak, amelyek indulatos beszédhelyzetben elhomályosult jelentéssel használatosak, de van 'valamilyen betegség' jelentésük is: *guta, görcs, nyavalya, tályog*.

C) A harmadik csoportot az analógiás jelenségek adják: alkalmilag szitokszóvá vált betegségnevek (jelentésük indulatos beszédhelyzetben sem homályosult el): *himlő* stb.; illetve a betegséget kísérő tünetek átkozódásszerű használata: *Gebedj meg!*

5. Az így körülhatárolt anyag feldolgozását két oldalról végezhetjük el: egyrészt a szitkozódásokat mint állandósult szókapcsolatokat vizsgáljuk: tisztáznunk kell a szitkozódások mivoltát, típusait, funkcióját, s mivel ezek „hagyományos, bármikor felhasználható kész mondatok” (MMNyR. II. 10), így mondattani vizsgálatot is igényelnék: a megszerkesztettség és a beszerkesztettség vizsgálatát, s meg kell néz-

nünk, mi a helyzetük ezeknek a különféle szerkesztettségi fokú elemeknek az összetett mondatban, illetve magának a szövegnek ábrázoló menetében.

A másik oldalról történetileg kell végigkísérni a jelentéselhomályosulás okait és folyamatát, hiszen valamennyi tárgyalandó szitokszóvá vált betegségnev közös saját-sága, hogy szitokszói természete közvetlenül betegségnevi jelentéséből fejlődött ki, függetlenül attól, hogy mi volt a szó ezt megelőző jelentése. Némelyik szó esetében ez az eredeti jelentés kiavult a nyelvből (*fene, franc*), más esetben egy korábbi jelen-téshez kapcsolódik szitokszóként (*kórság*), illetve él szitokszóként is, betegségnev-ként is (*guta*).

Míndez szükségessé teszi, hogy a tárgyalandó betegségnevek teljes jelentés-történetét tekintsük át: figyelembe veendő a szó eredeti jelentése, származékainak (legalábbis elsődleges származékainak) összefüggése, az egyes jelentések felbukkaná-sainak ideje, a jelentésváltozást előidéző gondolkodásbeli, történeti—művelődéstör-téneti okok, ezek nyelvi hatása és az analógiás jelenségek (I. BENKŐ LORÁND: Nytud-Ért. 83. sz. 92—7).

6. E feldolgozásmóddhoz igazodik a módszer: a konkrét adatok széleskörű össze-gyűjtése, egybevető elemzése, belső természetük szerint való csoportosítása, a nyelvi anyag beállítása tárgyi-kultúrtörténeti összefüggésekbe, vagyis a vizsgálandó anyag belső természetének megvilágítása, s ezáltal a jelentéselhomályosulás történeti mecha-nizmusának feltárása.

7. A feldolgozandó források kiválasztását a vizsgálat célja és módszere hatá-rozza meg: mivel az anyag feldolgozása elsősorban szótörténeti jellegű, főként a nyelvtörténeti vizsgálatok klasszikus forrásaira támaszkodhatunk, ezek adatai kor-puszként és egybevető anyagként is használhatók. A feldolgozandó források szem-pontjából fontos kritérium az adatok hitelessége, s az, hogy bizonyítsák, mai szit-kozádsaink sztereotip volta, betegségneveink egy részének jelentéselhomályosulása történeti fejlődés eredménye; így elsősorban jogi jellegű szövegeket vehetünk figye-lembe, a boszorkányperek jegyzőkönyveit (KOMÁROMY ANDOR, SCHRAM FERENC), valamint az Erdélyi magyar szótörténeti tár megjelent köteteit. Régebbi szépiro-dalmi alkotásokból óvatosan idézhetünk, viszont a XIX. századtól a szépirodalmi-példák nagy száma bizonyíthatja a szitkozádsok sztereotippá válását.

8. A szitokszókat úgy határoztuk meg, hogy ezek olyan *durva, átkozódó, szid-dalmazó, káromló szavak és kifejezések, amelyek érzelemlifejező funkcióban, indulat-jelölő szerepben társadalmi érvénnyel használatosak*. A nyelvi saját-ságok összegzése-kor e meghatározást tartjuk szemünk előtt, miközben vizsgáljuk, hogyan illeszkednek be szitokszóvá vált betegségneveink a szitokszók rendszerébe; s jelentéselhomályosu-lásuk mikor, milyen körülmények hatására következett be.

9. A szócsoport közös fejlődési saját-sága, hogy tagjainak szitokszói szerepe, elhomályosult jelentése egy korábbi 'valamilyen betegség' jelentésből természetes úton alakult ki. A mai magyar nyelvben jellemző rájuk, hogy korábbi betegségmeg-nevező funkciójuk az irodalmi nyelvben eltűnt; erre az ÉKSz. stílusminősítései utal-nak. A szótár e szavak nagy részét betegségnevként elavultnak (*fene*) vagy régiesnek (*franc, kórság, rossz*) jelzi; nyelvrétegbeli használatukra jellemző, hogy népnyelvi-ek (*franc, frász, nehézség, nyavalya, süly*), vagy éppen csak egy-két nyelvjárásban élnek (*íz, süly*); esetleg a bizalmas nyelvhasználatban 'valamilyen betegség' jelentéssel is élnek (*guta*), kisebb részük a köznyelvben betegségnevi funkciót is hordoz (*tályog, görcs*). Szitokszóként stílusminősítésük durva vagy bizalmas, vagyis a választékos nyelvhasználatban nem fordulhatnak elő.

Az eredeti jelentés elhomályosulásában és az érzelmkifejező szerep kialakulásában több tényező együttes hatását láthatjuk.

10. 1. A szitokszók közös sajátága, hogy eredetileg olyan fogalomjelölő szavak voltak, amelyek használatát a nyelvi tabu korlátozta. Ennek lényege: „*Objekt eines Sprachtabu ist alles, was aus religiösen oder abergläubischen Gründen ehrfürchtig gescheut oder gemieden werden msus*” (HAVERS: Neuere Literatur zum Sprachtabu 24).

10. 2. A nyelvi tabu — amely szerint egyes szavak, kifejezések használata a nyelvi közösség számára veszélyes, és ezáltal tilos — szerepet játszott az egyes betegségek, főként a fekélyes, a konvulzív és a hirtelen halállal vagy bénulással járó betegségek elnevezésében: ezek nevét nem szabad kiejteni, mert kimondásukkal a betegséget okozó rossz szellemet mintegy odaidézik. S itt kapcsolódik össze a nyelvi tabu jelensége a népi betegségfelfogással, amely szerint minden kórnak külső oka van. A népi betegségképzelés az idők folyamán többszörös változáson ment keresztül, de ezek legmélyén ott maradt és hatott a démonhit. Ennek ékes bizonyítéka, hogy betegségről — főleg fekélyes betegségről — szólva a nép elhárító formulákat használ: „Befelé mentem Andráshoz, de már az ajtóban találtam. Felhúzta előttem az ingujját, s a felső karján itt (a karján mutatja) «*neki legyen mérve!*» ilyen kelés volt” (Nyr. III, 82); „*Kühöz legyem mérve vagy neki legyem mérve!* Ezt kell mondani olyankor, mikor az ember valami seb, fekély, daganat nagyságát, helyét a testén mutatja meg. E babonás mondás elüzi, távoltartja (a kőre hárítja) az illetőtől a szóban forgó bajt.” (SzamSz. I. 554, a kő a.).

10. 3. A betegségek nevében — legalábbis a népi felfogás szerint benne van azok eredete is: pl. *csinálmány*, *rontás*, *tétemény* stb. A démonisztikus felfogás szerint a betegségdémon neve egyben a betegség neve is. A vizsgált szócsoporthoz szemléletesen bizonyítja ezt a tényt a *rossz* (a démon helyettesítő neve), jelentése egyrészt 'valamilyen (főleg fekélyes vagy konvulzív) betegség', másrészt 'rossz szellem, lidérc, boszorkány'. Az *íz* betegségnév is eredetileg a betegséget okozó rossz szellem neve volt (l. TESz.).

A betegségdémonok létét, vagy legalábbis a bennük való hitet néphagyományunkban ma már alig lehet kimutatni, de az egybevető vizsgálatok azt mutatják, hogy egyes betegségnemek: a már említett *íz*, az összetett *hagymáz* mindkét eleme, s a *dög* 'pestis' a démonhit hatására utalnak. A korábbi néprajzi irodalom, elsősorban IPOLY ARNOLD ebbe a kategóriába sorolja még a *fene*, *guta*, *nyavalya*, *döbröc* ~ *dobroc*, *csoma* ~ *csuma* stb. (vö. Magyar Mythologia² I. 96—103) betegségelnevezéseket is. Ezek betegségdémon-jelentését szótörténeti adatok nem bizonyítják, feltehetően másodlagos keletkezésűek a szintén a nyelvi tabuval magyarázható *eszi*, *leli*, *töri a* ... frazeológiai egységekből, illetve a középkori világképből származó *elviszi* (*vigyen el!*) az *ördög* szerkezetből. Erről a szemléletről tanúskodnak a konvulzív betegségek elnevezései is: épp a nyelvi tabu miatt a valódi betegségnév helyett egyéb módon kellett őket megnevezni: vagy általánosított a megnevezés: *nehézség*, *kórság*; vagy idegen szó: *nyavalya*; illetve ezekkel alkotott jelzős szerkezetek: *nehéz nyavalya*, *nehéz kórság*, *nehéz betegség*.

Némileg más jellegű a fekélyes betegségek elnevezése, bár a nyelvi tabu hatását itt sem zárhatjuk ki. A dermatológia körébe tartozó betegségek neveiről BERDE KÁROLY (A magyar nép dermatológiája) nyomán megállapíthatjuk, hogy ezek eredetileg elsősorban tünettani elnevezések voltak, a szó klasszikus értelmében. Mint BERDE írja: „minden folytonossági hiány és minden nedvező, pörkös vagy hámfosztott bőrelváltozás «*seb*»” (i. m. 81). Ezekhez a tünettani kórjelzésekhez tesznek különféle jelző-

ket, amelyek a betegség természetére vagy éppen eredetére utalnak. Így jött létre morfológiai áttagolódással a *rosseb* < *rossz seb*, a *fene* < *fene seb*, *franc* < *francvar* 'francia var'.

A *sűly* (és alakváltozatai) a betegségnek a nézőre gyakorolt hatását mutatja: a *csomó* a jellegzetes tünet (l. a *sűly* megfelelőit a rokon nyelvekben); a *tályog* (és alakváltozatai) — BERDE KÁROLY adatai alapján a *holt*, a *göb*, a *csomó*, a *gennyhólyag*, *seb*, *fekély* körébe tartozó betegségeket nevez meg.

11. 1. A tabu alá tartozó, és emiatt később szitokszóvá vált szavak fontos jellemzője továbbá az is, hogy a jelentésfejlődés bizonyos fokán ezeknek az ősi tabu miatt pejoratív hangulatú szavaknak a jelentése metaforikusan kitérült, fogalomjelölő szerepüket elveszítették, s indulatkifejező szóvá váltak. A vizsgált szócsoport e sajátosságát az átokformulában kapja meg.

11. 2. Az átok — a szómiágia elve alapján — a beszélő hite szerint teljesülni fog. Az átok (eredetileg rontóige) — használata szintén tabu volt — célja: vagy közvetlenül a kimondott szó hatására támaszkodva, vagy felsőbb lények segítségét is igénybe véve a másik embernek valami kárt tenni, főképp — ez a boszorkányperek alapján látható — megbetegíteni.

Az átok eredeti funkciójának elhomályosulása tette lehetővé, hogy a nyelvtörténeti fejlődés során érzelmkifejező mondatokká váljanak, s legyen belőlük átkozódás: érzelmkifejező mondat.

Az átkozódások — eredetük következtében is — zárt szerkezetűek, formulák, vagyis grammatikai felépítettségük szigorúan meghatározott; az állandósult szókapcsolatok közé tartoznak, tagolt, szerkesztett mondatok, vagy tagolatlan mondatok; kommunikatív értéküket tekintve: felkiáltások.

11. 3. Az átkozódás mondategységként állva nem válik szerves részévé a bekezdésnek, bár a környezetében álló mondatok közül egyik-másikkal szorosabb lehet kapcsolata: közöttük grammatikalizálódott logikai viszonyt, főleg okadó magyarázó mellérendelést találunk; értelmét „kívülről” kapja, a beszélő és az ábrázolt valóság közötti érzelmi viszonyt jelzi, a beszélő szubjektív belenyilatkozása a szövegbe. Így — DEME LÁSZLÓ szavaival élve — szupraszegmentális kommunémák, melyeket a frazeológiai szakirodalom kommunikatív frazeológiai egységeknek, kommunikatív formulának nevez.

11. 4. Az összetett mondategységben lévő átkozódást ugyanezek a tulajdonságok jellemzik: beékelődik mondategységbe, de nem válik annak szerves részévé. „Szélső helyzetű” tagmondatként viselkedik, mint a mondatok és a szeretlen beszédelemek: kifelé mutat mondategységéből. Beékelődő természetével van kapcsolatban névmás-szerű és összekapcsolt határozóféle használata is. Az indulatszókkal való rokonságára utal az, hogy szorosabb kapcsolata lehet az összetett mondategység valamelyik mondategységével; ekkor az átkozódásban megnyilvánuló érzelem alapját, okát kapjuk: kapcsolata egy másik mondategységgel vagy okadó magyarázó vagy következtető mellérendelés. E viszonyt az átkozódás érzelmkifejtő mivolta indokolja.

A tagolt, érzelmkifejező mondategységként álló átkozódás az összetett mondat-egységben lehet abszolút vagy relatív főmondat is, ilyenkor a neki alárendelt mondat-ával okhatározói viszonyban áll. Mint tagolt, szerkesztett mondatnak kifejezheti valamelyik mondatrészét is tagmondat, ez mondat mivoltából s nem érzelmkifejező jellegéből következik. Ilyen esetekben az átkozódás a neki alárendelt mondatával egy tömböt alkotva ékelődik be a mondategységbe.

Ha az átkozódás az összetett mondategység egyik mondategységével sem kerül kapcsolatba — hasonlóan a bekezdésben is — szerepe mondatközi: a beszélő szubjektív viszonyulását jelzi az objektív valósághoz.

Érzelemkifejező jellegével van összefüggésben, hogy a formula redukciója gyakran bekövetkezik, s a nyelviileg hiányos mondat a tagolatlan szómondattá válás útjára lép.

12. 1. Betegségneveink vizsgálata során tekintettel kell lennünk a magyar orvosi nyelv fejlődésére is, hiszen orvosi terminológiánk változása nagy mértékben hozzájárult a vizsgált szócsoport tagjai nagy részének a köznyelvből történt kiavulásához.

12. 2. A magyar orvostudomány hivatalos nyelve — mint mindenütt Európában — nagyon sokáig a latin volt. Ez összefüggött azzal, hogy orvosi gyakorlatot a hivatalos egyház képviselői végeztek, bár a néphitben a *tudósok, javasok, bűbájosok* gyógyító tevékenységének is vannak nyomai. Az egyház által végzett orvosi tevékenységből a XIII. század második felében kiválik a sebészet, s átmege a világi gyógyítók kezébe: borbélyok, hóhérok, vándorsebészek kapnak engedélyt gyógyításra. Működésük — a népi gyógyászat, a tudósok, javasok, bűbájosok tapasztalataira építve, s gyakorlatukban is átvéve a népi terminológiát — sikeresen megőrizte a régi betegségnevek nagy részét.

A borbélyok, vándorsebészek képzése céhekben történt; a céhszabályzat szerint a borbélyoknak tudniok kellett sebeket és fakadékokat gyógyítani, szépen eret vágni, csonttörést forrasztani, kelevényeket ellátni. Egy borbélyvizsga jegyzőkönyve erről a tudásmennyiségről ad hírt: „(Tatai János) ... az előtte álló Sceletonban lévő csontokat kit kit a maga tulajdon nevével nevezvén renddel elő számlála hol és minemű fitzomodások, törések és más egyéb kézzel gyógyítani szokott kölső nyavalyák adgyák elől magokat” (A magyar orvosi iskola mesterei 13). Ezek a borbélysebészek voltak igazából a népi gyógyítók mellett a köznép orvosai, s tevékenységüknek is tulajdonítható, hogy a fekélyes, illetve a szemmel látható tünetekkel járó betegségek nevei fennmaradhettek. Tapasztalataikat felhasználva képzett orvosok kezéből kerültek ki a XVI—XVIII. század orvosi könyvei — LENCSÉS GYÖRGY, FRANKOVITH GERGELY, MELIUS PÉTER, BEYTHE ANDRÁS, majd PÁPAI PÁRIZ FERENC tollából származó, legtöbb esetben ún. füveskönyvek —, s az említett századokban ezek a könyvek adják a gyakorlati gyógyítás alapját. E művek célját PÁPAI PÁRIZ *Pax Corporisa* tárja elének: „Nem akartam én itt az ebben tudósoknak értelmeket megfogni, nem is azoknak írom, hanem a házi cselédes gazdáknak és gazdasszonyoknak és az igyefogyott szegényeknek, kiknek nincsen mindenkor kezek ügyében értelmes orvos, kiváltképpen falukon, ahol hamarébb talál segédet a beteg barom, mint a beteg ember” (PaxC. 1984. 15).

E munkák hatása az orvosi nyelvben korlátozottan érvényesült, betegségelnevezéseik nem hatoltak fel a hivatalos szakszókincsbe, hisz a XVII. századig az orvosképzés hazánkban is latin nyelvű volt, s ezután is csak a sebészet oktatása folyhatott magyarul.

12. 3. Az alapvetően latin nyelvű orvosi terminológián csak a természettudományos nyelvújítás változtatott. A mozgalom lelkes élharcosa, BUGÁT PÁL, bizonyítva, hogy nyelvünk alkalmas a tudományos orvosi irodalom művelésére, fáradhatatlanul gyártotta műszavait, s — mint a NyRef. (307) írja — „BUGÁT minden áron újat akart, SZENCZI MOLNÁR és PÁRIZ PÁPAI hasznavehető műszavai feledésbe merülvén, a nyelvújítás megindultával újat vettek fel, ezek azonban a természettudományi és főként orvosi nyelvünket »elundokították», s közben a hagyományos terminológia kiavult az orvosi nyelvből. A folyamat eredményeként a mai orvosi szaknyelv jellemzője: „... az orvosi szókincs egyes részei, a terminus technikusok szakmai zsargonsszókká vált műszók, a természettudományos nyelvújítás (főként Bugáttól

alkotott) kifejezései, köznyelvi szók sajátos jelentésárnyalattal és ezek zsargonszerű változatai.” (HORVÁTH MÁRIA: NyT. XCII. 264).

12. 4. A vázolt folyamat nagyban elősegítette egyes betegségneveink szitokszóvá válását: az ellatinosodott s nem a hagyományos terminológia alapján visszamagyarított orvosi nyelvből kikopva eredeti jelentésük elhomályosult, a betegségnév a köznap használatból eltűnt, s átokformulában való használata következtében lett belőle szitokszó. Ez magyarázza, hogy a *görcs*, a *guta*, és a *tályog* kivételével ’betegség’ jelentésük elavult, s csak a népnyelv, egy-két nyelvjárás ismeri a szócsoport tagjainak eredeti jelentését.

13. Szitokszóvá vált betegségneveink ’*valamilyen betegség*’ → ’*elhomályosult jelentéssel szitokszó*’ jelentésváltozásában külső és belső okokkal számolhatunk. Az első a társadalmi, gondolkodásbeli viszonyokkal magyarázható: ide sorolható a *betegségnév* → *átokformula része* → *szitokszó* fejlődés; ez a néphit változásával járt együtt. E változást erősítette a belső ok: a magyar orvosi szaknyelv létrejötté, a természettudományos nyelvújítás hatása.

A betegségnévből keletkezett szitokszók indulatjelző szerepben ma is élnek, mintájukra nyelvünk későbbi korszakaiban bekerült betegségnevek — elsősorban idegen eredetű, de jelentésükben a bemutatott kategóriákba tartozó elnevezések — szinte megjelenésükkel egy időben szitokszóvá válhattak: pl. a *frász*.

Ezzel van összefüggésben szinonimitásuk is: bár a tűnnetni megnevezések lehetőségét teremtettek egy-egy jelentésszükségben belül a rokon értelművé válásra, a teljes szinonimitás a különböző jelentésű szavak között — azonos funkcióban: érzelemki-fejezőként — a jelentéselhomályosulás következménye: az eredeti motiváció eltűnt.

14. Újabb kérdés a szitokszóvá válás ideje. Az elhomályosult jelentésű szitokszói használatra mutató példák a XVII. század harmadik harmadától adathatók, de döntő többségükben XVIII. századiak. S nem is nagyon tehető ennél sokkal korábbra a jelentéselhomályosulás ideje, annak ellenére sem, hogy e szavak — mint durva szók — írásbeli előfordulása nemigen volt lehetséges: l.: 1845/1966.: „Bende a hongyűlés éventi ülései ellen / Tiltakozék, kérdvén: minek azt a sok *f...* törvényt?” (Arany János: Elveszett alkotmány. Összes költeményei 1338.)

S még egy ok, ami a szitokszóvá válás időpontját — a vizsgált szócsoport esetében — a XVIII—XIX. századra teszi: a magyar boszorkányperek jegyzőkönyvei 1529—1768 között keletkeztek, s ezekben a betegségnév átkokban, rossz kívánságban fordul elő, hatásukban a mondó hisz. Így ennél korábban nem homályosulhat el a jelentésük: az átokmondás e korban büntetendő cselekmény.

A tendencia ma is folytatódik: néhány esetben az átokformula redukciójával keletkezett mondatszó még nem alakul ki: a *görcs* és a *tályog* mondatszóként még nem él, kapcsolatuk a ’betegség’ jelentéssel nem szakadt meg.

15. Mi lehet a célja és az értelme a szitokszók kutatásának? Ezt BENKŐ LORÁND-nál pontosabban aligha lehet megfogalmazni: „Számos kultúrtörténetileg fontos fogalomkör szóanyagának monografikus feldolgozása is komplexebb szótani—etimológiai vizsgálatokat igényelne; ezek elkészülte még igen sok újat adhatna elmúlt korok társadalmi, gazdasági, műveltségi, politikai viszonyainak megismerése számára, s jelentékenyen gyarapíthatná a gondolkodás fejlődéséről szóló ismereteket is” (Az etimológiai kutatások újabb fejlődése Magyarországon. NytudÉrt. 89. sz. 23).

IRODALOM

- A mai magyar nyelv rendszere I—II. Budapest, 1961.
- A magyar orvosi iskola mesterei. Budapest, 1969.
- BENKŐ LÁSZLÓ: Durva szók a köznyelvben és a szépirodalomban. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből. Budapest, 1980. 5—13.
- BENKŐ LORÁND: A társadalom anyagi és szellemi műveltsége a szókincs történeti vizsgálata tükrében. In: Ált. Nyelv. Tan. VIII. Nyelv és társadalom. Budapest, 1972. 11—27.
- BENKŐ LORÁND: Az etimológiai kutatások újabb fejlődése Magyarországon. In: Az etimológia elmélete és módszere. NytudÉrt. 89. sz. Budapest, 1976. 15—27.
- BERDE KÁROLY: A magyar nép dermatológiája. A bőr és betegségei népiünk nyelvében, hiedelmében és szokásaiban. Budapest, 1940.
- DEME LÁSZLÓ: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Budapest, 1971.
- GALGÓCZI LÁSZLÓ: Szitokszóvá vált betegségneveink. Magyar Nyelv LXXVII, 188—196.
- GALGÓCZI LÁSZLÓ: Állandósult szókapcsolataink egy csoportjának grammatikájához. Magyar Nyelvőr CVIII, 184—194.
- GRYNAEUS TAMÁS—HOPPÁL MIHÁLY: Népi gyógyászat. In: Magyar néprajzi lexikon III. Budapest, 1981. 725—727.
- HAVERS, WILHELM: Neuere Literatur zum Sprachtabu. Akademie der Wissenschaft in Wien, Philosophisch-historische Klasse. Sitzungberichte, 223. Band, 5. Abhandlung. Wien, 1946.
- HEGEDŰS LAJOS: Adalékok a nyelvi tabu és a névmágia kérdéséhez. Magyar Nyelvőr LXXX, 101—113.
- HORVÁTH MÁRIA: Megfigyelések az orvosi nyelvhasználat köréből. Magyar Nyelvőr XCII, 263—271.
- IPOLYI ARNOLD: Magyar mythológia I—II. 2. kiadás. Budapest, 1929.
- T. LOVAS RÓZSA: A társalgási nyelv. In: Nyelvünk a reformkorban. Budapest, 1955. 435—497.
- MÉSZÖLY GEDEON: Adalékok a káromkodásnak és büntetésének történetéből. Nép és Nyelv IV, 87—99.
- O. NAGY GÁBOR: Mi a szólás? MNyTK. 87. sz. Budapest, 1954.
- O. NAGY GÁBOR: Abriss einer funktionellen Semantik. Budapest, 1973.
- PÓCS ÉVA: A magyar ráolvasások. Kandidátusi értekezés (kézirat). Budapest, 1981. MTAK. Kéziratár.
- SCHRAM FERENC: Boszorkányok, boszorkányság Magyarországon. In: Magyarországi boszorkánypererek III. Budapest, 1982. 13—112.
- SOLYMOSSY SÁNDOR: Névmágia. Magyar Nyelv XXIII, 83—97.
- SZEMERKÉNYI ÁGNES: Káromkodás. In: Magyar néprajzi lexikon. III. Budapest, 1980.
- TOLNAI VILMOS: Szólások. In: A magyarság néprajza III. Budapest, é. n. (1935) 397—433.
- ZLINSZKY ALADÁR: A névvarázs. Magyar Nyelv XXIII, 100—109.

BEITRÄGE ZUR UNTERSUCHUNG UNSERER SCHIMPFWÖRTER IN BEZUG AUF KRANKHEITSBEZEICHNUNGEN

LÁSZLÓ GALGÓCZI

Die ungarischen Schimpfwörter als Untersuchungsgegenstand wurden in der Linguistik lange Zeit vernachlässigt. Will man die reiche Wortgruppe in einer Monographie aufarbeiten, ist dazu die Erläuterung von zwei Fragen notwendig:

A) die Erschließung des Wesens, der Typen, der Funktionen und der linguistischen Eigenschaften von Schimpfwörtern

B) die Übersicht der Ursachen der Entwicklung von Krankheitsbezeichnungen zu Schimpfwörtern: wann und wie verloren sie an ihrer Bedeutung und verwandelten sich dadurch in Schimpfwörter.